

*Prof. Antonio Luiz Catelan Ferreira,
a római Pápai Gergely Egyetem
dogmatikai teológiai doktora,
a Rio de Janeiro-i Pápai Katolikus Egyetem
szisztematikus teológia professzora,
a Nemzetközi Teológiai Bizottság tagja*

AZ EUCHARISZTIA ÜNNEPLÉSÉHEZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS KÉRDÉSE
AZ AMAZÓNIAI KÖZÖSSÉGEK VONATKOZÁSÁBAN

Az Amazónia¹ katolikus közösségeinek helyzetéről való elmélkedés egy igen összetett feladat. Egyfelől az Amazonas-medence – bár jelentős része Braziliában található – több országra kiterjedő térség. Így az egész medencére vonatkozó adatok kinyerése meglehetősen komplex kihívás. Az összetettség egy másik szempontját támasztják alá a térségben fellelhető különféle egyházak között meglévő történelmi, kulturális és felekezeti különbségek.

A jelen elmélkedés három szempontot ölel fel: 1. a katolikus egyház jelenlétére vonatkozó történelmi feljegyzések az Amazonas-medence brazíliai részén; 2. elmélkedés az Eucharisztia ünneplésének egyházi vonatkozásáról; 3. a püspöki szinódus Amazóniának szentelt különgyűlése és Ferenc pápa ajánlásai.

I. EVANGELIZÁCIÓ AZ AMAZONAS-MEDENCE BRAZÍLIAI RÉSZÉN

1. Gyarmati idők

Brazil Amazónia területe az úgynevezett „felfedezések korával” került fel a világtérképre, és a Portugália és Spanyolország között 1494-ben, VI. Sándor pápa közvetítésével született megállapodás, a tordesillasi szerződés értelmében Spanyolországhoz tartozott. A spanyol tengerészek

tehát már a terület Pedro Álvares Cabral általi felfedezése előtt hajóztak erre. Emellett az angolok, hollandok, írek és franciák is érdeklődtek a terület iránt, egészen az Antilláig és a Guyanai-fennsíkig jutottak. Lassan a spanyol és portugál területekig hatoltak gyarmatosítási szándékkal. Az egyik ilyen próbálkozás a franciákhoz köthető, akik 1612–1615 között betörték Maranhão területére, és létrehozták az úgynevezett „Egyenlítői Franciaországot”. Velük érkeztek az első misszionáriusok Észak-Brazíliába: ők voltak a francia kapucinusok, akik szerepet vállaltak a tupinambá indiánok evangelizálásában.

A portugálok nem hagyták szó nélkül az „inváziót”, és kiűzték a franciákat. Már 1616-ban megvetették lábukat az Amazonas-medencében, Belém do Grão Pará város megalapítását követően pedig onnan indították el a régió portugál meghódításának folyamatát, gyarmatosítva és evangelizálva az itt élő népeket. 1750-ben egy másik, az ún. madridi szerződés újradefiniálta a Spanyolország és Portugália közötti határokat. Az, hogy Brazília északi része a napjainkban is ismert hatalmas kiterjedéssel rendelkezik, ennek a megállapodásnak köszönhető. A korábban spanyol területek, ahol a hódítás és a gyarmatosítás a belső területek felé, Peru irányában haladt (mintegy 3000 km mélyen), hivatalosan is Portugáliához tartoztak ezután. A folyamatot evangelizáció kísérte: a régió első egyházközségének lelkipásztoraként tevékenykedő világi pap mellett szerzetesek is érkeztek: 1617-ben ferencesek a Santo Antonio dos Olivais rendházból, 1626-ban karmeliták, 1640-ben piaristák, 1652-ben jezsuiták, 1693-ban ferencesek Beira és Minho portugál régiókból, 1706-ban pedig conceiçãoi ferencesek. A misszionáriusok 63 missziós falut alapítottak. Összesen mintegy 200 misszionárius volt, akik nemcsak a katekizálás munkájába kapcsolódtak be, hanem a „civilizálási” projektbe is; vagyis az őslakosság európai normák szerinti munkássá alakításába. Meg kell jegyezni, hogy az egyház jelenléte a portugál *ius patronatus* (Padroado) alá tartozott, ami részben meghatározta küldetését.

A falvakat úgy hozták létre, hogy az őslakosok ellen valódi háborúkat indítottak, amelyek földjeik elhagyására kényszerítették őket, majd „oktatási folyamatnak” vetették őket alá, hogy végül a portugál gyarmatosítók rabszolgáivá váljanak. Ez hozzájárult az őslakosok jelentős megtizedeléséhez, illetve eltűnéséhez. Antônio Vieira atya 1653 körül érkezett Maranhão-Pará területére, és 1661-ig maradt. Amikor kiutasították, a ma-

ranhãói indiánokról kérdezett. Elmondása szerint: „Maranhão az indiánok véréből örökölt”. A pusztítás ellenére – amely nemcsak fizikai, hanem kulturális jelleget is öltött – az őslakos ellenállás ereje jelen van az amazóniai világban, az étkezés, a szokások és a létforma mellett a vallásosságban is: a sámánizmust, amelyet az Amazonas-medence igazi vallásának tartanak, a lakosság nagy része ma is hallgatólagosan elismeri.

Az afrikaiak rabszolga-kereskedők révén, Maranhão-n keresztül kerültek Amazóniába. 1680-ra visszamenően maradtak fenn híradások afrikai rabszolgák jelenlétéről ezeken a területeken. Mivel az őslakos munkaerő elosztása az egyház kezében volt, és ez bizonyos módon akadályozta az indiánok teljes körű alkalmazását a föld kiaknázásához szükséges munkákban, a portugálok fekete rabszolgákat kezdtek vásárolni. Valódi harcok folytak az egyház emberei ellen, hogy megdöntsék ezt az ellenőrzést, ami 1661-ben, 1680-ban, majd pedig 1759/60-ban véglegesen a jezsuiták kiutasítását eredményezte.

Ezek a találkozások, illetve eltérések olyan hibrid kultúrát és vallásosságot eredményeztek, amely más, újabb kulturális és vallási megnyilvánulások megjelenésével is életben maradt az amazóniai emberek lelkében és életében, különösen azokon a területeken, amelyeket még nem teljesen befolyásoltak a behatoló kultúrák. Ennek a valóságnak a legbeszédesebb példája a Círio de Nazaré ünnep, amely a 18. század óta az amazóniai népi vallásosság jelentős szintéziseként értelmezhető.

A jezsuiták és más szerzetesrendek kiűzése okozta válság miatt a katolikus egyház hirtelen szembesült a térségben meglévő, hiány által meghatározott jelenlétével: a világi papok ugyanis túl kevesen voltak a feladat méretéhez képest, a térségbe érkező misszionáriusok vonatkozásában pedig szigorúbb kormányzati ellenőrzés folyt. Ekkor leginkább a népi katolicizmus virágzott, annak minden meggyőződés- és jellemvonásbeli gazdagságával, amely rávilágított a laikus férfiak és nők jelenlétére, akik sok helyen vállalták vallási meggyőződésüket.

2. A „romanizáció” korszaka

Az egyház másik, az amazóniai katolicizmusban mélyreható változásokot kiváltó mérföldköve a régióban a Brazília egész területén tapasztal-

ható „romanizációval” vette kezdetét, vagyis a katolikus egyház brazil monarchiáról való lassú leválásával, az – 1890-ben véget ért – Padroado megszűnésével és a Rómához, valamint a pápához való közelítéssel.

A katolikus egyház ebben a szakaszban Róma irányelvei alapján kezdte meg saját megszervezését. A püspökök valódi reformot és újjászervezést kívántak végrehajtani az egyházban, igazi harcok árán, hogy kiszabadítsák az egyházukat az ördögi gyarmatosító hagyomány béklyóiból, amelyek oly sok konfliktushoz vezettek, például az szabadkőművességgel, a katolikus lakosság egyes rétegeivel és az Észak-Brazíliában megtelepedő protestánsokkal.

Ez az új folyamat a manausi egyházmegye 1892-es megalapításával, a belémi egyházmegye érsekséggé emelésével (1906) és a különböző prelatúrák vagy apostoli prefektúrák létrehozásával teljesedett ki, amelyet a fokozatosan a régióba érkező katolikusok gondjaira bízta, akik mindenekelőtt az egyház jelenlététől leginkább megfosztott területekért tevékenykedtek: kezdetben az őslakos missziókért, a szemináriumokért és a plébániákká alakított régi missziókért. Érkeztek ide kapucinus testvérek (1843), ferencesek (1870), spirituálisok (1885), domonkosok (1897), Ágoston-rendiek, barnabiták, maristák, bencések, szaléziaiak, jezsuiták, szerviták, a legdrágább vér rendjének szerzetesei stb. Fontos tény, hogy a régióban olyan női vallási közösségek is jelen voltak, amelyek kórházakban, lepratelepeken, árvaházakban, iskolákban, őslakos missziókban kezdtek tevékenykedni, sok helyen a szerzetesrendekkel karöltve: a Santa Doroteia nővérekkel, Szent Anna lányával, a kapucinus, domonkos és Santa Catarina Közösség nővéreivel... Tehát itt a régióban is születtek női közösségek.

A férfi és női szerzetesrendek képviselői az általuk betöltött szerep révén új egyháztani foratókönyvet írtak a régióban: meghatározó és aktív szerepet játszottak, amelynek keretében a szolgálat, az elhagyás misztikája sokukat arra készítetett, hogy életük legjavát vagy akár teljes életüket az Amazonas-medencének szenteljék.

Másrészről az egyház jelenlétének ezen szakasza, amely erőteljesen újraindította az evangelizációt, a világiak szerepének beárnyékolását, illetve korlátozását eredményezte annak papi jellege miatt, amely inkább az egyházközségi, mintsem a társadalmi és politikai élet köré összponto-

sult, valamint az egyház hivatalos ügyeire. A legnagyobb kihívást az jelentette, hogy megvédjék az egyház intézményét egy olyan társadalommal szemben, amely marginalizálta és elnyomta a társadalmi-politikai és kulturális kontextusban való részvételt.

II. AZ EGYHÁZ NAPJAINKBAN ÉS A KÜLDETÉSÉT ÉRŐ KIHÍVÁSOK

1. Társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális átalakulások

Az elmúlt években a jelentős egyházi mérföldkövek, mint például a II. Vatikáni Zsinat, valamint a Medellinben és Pueblában tartott püspöki konferenciák révén előidézett változásnak köszönhetően az Amazonas-medencében az egyház megkezdte a társadalmi-politikai és gazdasági valóságba való jobb beilleszkedés előmozdítását. Ez azonban szintén átalakuláson ment keresztül a régió Brazília többi részével való integrálása és a gazdasági fejlesztési törekvések révén, megnyitva a régiót gazdasági szempontból és az energetika, ásványtan és biológiai sokféleség stb. területén meglévő lehetőségeinek feltárása előtt.

A kormány által a múlt század ötvenes éveitől tervezett fejlesztés a gazdasági növekedést és a jólétet célozta, a természeti erőforrások kiaknázása, valamint a térség technikai és politikai ellenőrzése mellett, magas szintű kommunikációs hálózat létrehozásával, amely műholdakat, repülőtereket, utakat foglalt magában, például a Belém–Brazíliaváros- és a transzamazóniai, ún. programozott úthálózatot. Létrehozták az Amazonas-medence Gazdasági Valorizációs Tervének felügyeleti szervét, és e terv végrehajtási területét kibővítették az ún. *Amazônia Legal* létrehozásával (1953), amely az ország területének több mint felére terjed ki. Megkezdtek az ásványkutatást célzó nagy projekteket is: mangán, bauxit, vas, ón, réz, ólom, kaszeritit, titán stb. után kutatva, a fakitermelést, víz-erőművek építését, mezőgazdasági projekteket, a szervezetlen feltárást stb. Az Amazonas-medence számára az egyik legnagyobb kárt okozó veszélyt a közterületek illegális kisajátítása jelenti, amely egyben az erdőirtás egyik fő mozgatórugója is (több mint 100 millió hektárnyi területet érintve! – 2001-es adatok alapján).

Ez valójában Amazónia számára a belső területek kiürülését és kívülről a térségbe áramló jelentős külső migrációs folyamatot eredményezett, és egy talán nem várt, rendkívüli belső migrációs mozgalmat is, amely 1991-ben elérte a 90,2%-ot. Gyakran mondják a térségben, hogy az Amazonas-medence állandó mozgásban van, sosem áll meg, nemcsak a természetből kifolyólag, hanem az összetett emberi mozgások által is, hiszen az amazóniai lakosok és mindazok, akik az Amazonas-medencét választják otthonukként, mindig keresnek valamit, mindig a túlélésre törekcsenek, mivel az életkörülmények bizonytalanok és gyakran embertelenek lehetnek erre.

Mindezek eredményeképpen az Amazonas-medencében a szegénység urbanizációja épült ki, amelyet nem megfelelő lakhatási körülmények, alacsony jövedelmek, nem hivatalos munkavégzés vagy munkanélküliség, az ivóvíz és a szennyvízrendszer hiánya, a szemétszállítás hiánya, valamint a iskolák hiánya, rossz egészségügyi ellátás jellemez, az elégedetlenséget, a városi szervezet felbomlását, a civilizáció, a méltóság és családstruktúra pusztulását okozva, amelyek a városok történetének legszörnyűbb erőszakos eseteivel párosulnak, rámutatva a brazil régiók között meglévő legnagyobb arányú szegénységre.

A régió elmúlt években tapasztalt csodálatra méltó gazdasági növekedésére – mint például az agráriparra, különösen a szójabab ültetvényekre és a szarvasmarha-állomány növekedésére – utaló statisztikák, a környezet romlása mellett, olyan komoly társadalmi problémákat is magukban hordoznak, mint a gyermekek kizsákmányolása. Minden növekedési felületen, nagy projektek létrehozásakor, utak, kitermelési területek és új városközpontok megnyitásakor a romló szegénység jelei és a méltóság-teszletjes élet garanciájának hiánya tapasztalható, amely különösen a haszonlesők karmai közé kerülő fiatalokat és gyermekeket érinti, a prostitúció szellemét és annak következményeit megidézve.

Ez rámutat arra is, hogy a szegénység nemcsak anyagi természetű, hanem minden olyan embert érint, aki elhagyatottnak, értéktelennek érzi magát, és ezért gyakran céltalanul, kapaszkodók nélkül bolyong. Az ilyen ember – mind politikai, mind vallási tekintetben – könnyű zsákmány lesz a gyengeségüket kihasználók számára.

2. Az egyház útját érintő változások

Az egyház az 1960-as évektől kezdve szembesült ezekkel a kihívásokkal, a szövetségi és regionális kormányokkal kötött partnerségek révén infrastruktúráját és személyzetét kölcsönözte a kormányzati tervekben való együttműködéshez: iskolákat, irodákat, kórházakat stb., amelyeket a fejlesztési politika hatásainak csökkentése érdekében használtak fel, ami általában nem volt előnyös a regionális lakosság számára, amint azt fentebb már megállapítottuk.

Azonban az elmúlt években az egyház konkrét válaszokat adott a való élet által állított hívásokra, nyilatkozatain és lelkipásztori tervein keresztül, amelyek a valóságra való reagálás konkrét formáinak tekinthetők. A '70-es évektől kezdve az egyház ráébredt arra, hogy szerepe nemcsak a térséget pusztító konfliktusok mérséklése, hanem a megszorított hivatalos vagy magánjogi visszaéléseket elítélő prófétai hang is kell, hogy legyen.

Az amazóniai egyház két, egyháztani szempontból fontos ponton is nyíltan reagált a kihívásokra:

Az első alkalom a két amazóniai régió santarémi gyűlése volt (1972), mivel ezen hangzott el először az „amazóniai arcú egyház” kifejezés. Ezen a gyűlésen hallhatták az amazóniai püspökök VI. Pál pápától a „Krisztus Amazóniára mutat” fontos kijelentést is.

A valóságból kiindulva a püspökök két irányelvet határoztak meg: a valóságban való megtestesülést és a felszabadító evangelizációt. Valamint négy prioritást emeltek ki: a lelkipásztori szolgálatot teljesítők (köztük a leendő papok) képzését, az úttörő bejáratokat és frontokat, az őslakos lelkipásztorokat és a keresztény bázisközösségeket. 1974-ben Manausban, egy másik találkozó alkalmával a püspökök az ifjúságot is a prioritások közé emelték. Santarém a helyi, szolgálatot teljesítő egyház megerősítését helyezte előtérbe, bár ez számos döntés és a lelkipásztori projektekben részt vevő személyek esetében is külső tényezőktől függött. 1972-ben vette kezdetét a „testvértemplomok” projektje, amely a brazíliai egyházmegegyék és az amazóniai templomok közötti szolidaritási kötelek megerősítését tűzte ki célul.

1997-ben, 25 évvel a santarémi dokumentum útmutatásainak elfogadása után, a püspökök Manausban gyűltek össze, hogy nagyító alá vegyék az Amazonas-medencét, és mérlegezzék az 1990-es évek elejéig bekövetkezett változásokat, továbbá új cselekvési irányokat határozzanak meg. Ez a gyűlés tette közzé *Az egyház testet ölt és sátrát ver Amazóniában* című dokumentumot az evangelizáló-lelkipásztori vonal, egyfajta amazóniai misztikum megerősítéseként, miután azzal szembesült, hogy a térség mutatta kép nem sokat változott az eltelt 25 év alatt.

A püspöki szinódus Amazóniának szentelt különgyűlését megelőzte még egy hasonló jellegű találkozó, amelyet 2015-ben tartottak Belém városában. Az egyik előterjesztés egy Ferenc pápához intézett, a szinódus tematikus gyűlésére irányuló kérés volt, hogy mélyítsék el az amazóniai régió jelentését az egész egyház számára, valamint az egész egyház régió iránti elköteleződését.

Ez a gyors áttekintés is mutatja, hogy az amazóniai egyház elkötelezett, hogy válaszokat találjon az őt érő számos kihívásra. Többek között az Eucharisztia ünneplésére is. A hatalmas távolságok és a papok számának csökkenése kihívást jelent az egyházi élet egyik központi vonatkozásában: az Eucharisztia vasárnapi ünneplése szempontjából. Nem elsősorban a számok elemzéséről van szó, hanem a probléma valódi természetének megértéséről. Nem is a probléma könnyű megoldásáról, hanem a leküzdéséhez vezető útról – folyamatról, ahogy Ferenc pápa fogalmaz.

III. KÖZÖSSÉGEK AZ EUCHARISZTIA NÉLKÜL

Több ezer olyan közösség van, amelyek papok híján nem tudják minden vasárnap megünnepelni az Eucharisziát, hanem gyakran csak félévente, évente vagy olykor csak kétévente. E közösségek közül sok rendszeresen Isten Igéjének ünnepléséből táplálkozik. Az Ige ünnepe a maga módján emlékeztet a meghalt és feltámadt Krisztus húsvéti misztériumára.

Amikor az Eucharisziáról beszélünk, elsősorban és lényegében az Eucharisztia „ünnepléséről” beszélünk, teljes értelemben véve: „*Üdvözítünk az utolsó vacsora alkalmával azon az éjszakán, melyen elárultatt, megalapította testének és vérének eucharisztikus áldozatát, hogy így a kereszt áldozatát a századokon át eljöveteleig megörökítse, és így szere-*

tett jegyesére, az Egyházra bízva halálának és föltámadásának emlékeztét: az irgalom szentségét, az egység jelét, a szeretet kötelékét mint húsvéti lakomát, melyen Krisztust vesszük magunkhoz, lelkünket kegyelem tölti el, s a jövődő dicsőség záloga nekünk adatik” (SC 47). Nem az eucharisztikus tartalékról vagy az eucharisztikus istentisztelet vagy jámborság különféle megnyilvánulásairól van itt szó – a szentmisén kívüli szentáldozásról, az Oltáriszentség imádatáról és áldásáról, az úrnapi körmenetről stb. –, amelyek jelentése az ünneplésből ered és ahhoz köthető, de nem egyenlőek vagy nem helyettesítik az ünneplést.

Az iménti témára vonatkozó elmélkedésből adódik az első kérdés: ki végzi az Eucharisziát, vagy ki szolgáltatja ki az Eucharisziát? A leggyakrabban adott azonnali és spontán válasz erre, hogy az „atyá”, a „pap” vagy a „presbiter”. Ugyanakkor a kérdésre egyértelmű választ találunk mind az Újszövetségben, mind pedig az első keresztény írók szövegeiben: az Egyház. „Az úrvacsora mindenekelőtt az egész közösség cselekedete: társadalmi helyzetüktől függetlenül a hívek rendszeresen összegyűlnek egy testvéri vacsorára.”² Úgy tűnik, hogy az egyház, pontosabban a közösség, különbséget tesz a „mindenki” és az „egyes” (vagy „egyesek”) között: „Érezhető e tekintetben a zsidó módon való megkülönböztetés azok között, akik elmondják az »eucharisztikus« imákat, és azok között, akik azt egy »ámen« kimondásával fogadják.”³

1. Aki a közösséget vezeti, vezeti az Eucharisziát is

Alapvetően elmondható, hogy már a korai egyházban is, aki a helyi egyházat vezette, vezette az Eucharisziát.⁴ A szíriai antiochiai egyházban, amelyet István vértanúsága idején az üldöztetés által szétszórt zsidó keresztények alapítottak (vö. ApCsel 8,1–3; 11,19–26), Szent Ignác tanúsága szerint (2. század első fele) van egy püspök, egy presbitérium és néhány diakónus, a püspök pedig az áldozópapokkal és diakónusokkal körülvéve vezeti az Eucharisziát (Ef 20,2), amelynek egyedinek kell lennie (Fil 4,1), és nem ünneplhető a püspök nélkül: „Azt tartásatok érvényes Eucharisziának, melyet a püspök, vagy megbízottja végez.”⁵

Szent Jusztinosz az *I. Apológiában* (67,3–8; hozzávetőlegesen Kr. u. 150–160) arról tájékoztat, hogy az Eucharisziát a *proestós ton adelphón*

(a testvérek felelőse) vezeti, aki – az apostolok visszaemlékezéseiből és a próféták írásából (egy olvasó által) való felolvasás után, és a (vezető által tartott) szentbeszédet követően, kenyeret, bort és vizet hozva teljes erejével könyörgéseket mond és hálát ad. Tertullianus (Kr. u. 160–225) *De corona militis* című munkájának harmadik kötetében arról ír, hogy „*az Eucharisztia szentségét nem más keze által kapjuk, mint az elnöklők keze által (praesidentium)*”.

Ez általános szabály volt az első századokban: aki a helyi egyházat vezeti, az elnököl az Eucharisztia felett.⁶ Ezt nem úgy kell érteni, hogy ő az, aki celebrálja azt, a többiek pedig csak passzívan figyelnek, hanem hogy mindenki együtt felel a helyi közösségért, még ha nem is teljesen ugyanúgy és ugyanolyan címen; hogy a lelki vezetők egyfelől „azonosak” más keresztényekkel, másfelől azonban „különböznek” tőlük, mivel nemcsak az egyház tagjai, hanem annak elnöklői, vezetői, pásztorai is; a „mi”, amelyet az Eucharisztia vezetője gyakran használ, nem fenséges többes szám, hanem azt a gyülekezetet jelentő „mi”, amelynek ő is része, amelyet képvisel, és amelyet Krisztus nevében vezet: „*Ezenkívül a pap, aki Krisztus személyes megbízottjaként áll a közösség élén, az imádságokat az egész szent nép [nomine totius plebis sanctae] és minden jelenlévő nevében [et omnium circumstantium] terjeszti Isten elé*” (SC 33).

Az Eucharisziát valójában az egész közösség celebrálta, a lelki vezetők alá rendeződve, a püspök, illetve – a plébániák 4. századi megjelenését követően – egy áldozópap elnöklele alatt. Ez volt a közös gyakorlat és tudatosság a patrisztikus időszakban és általában az egész középkorban (az 5. század közepétől a 10. század közepéig).

Az Eucharisztia vezetésének ezen egyházi jellegét hangsúlyozottan kiemelte a II. Vatikáni Zsinat. Elég, ha felidézzük a szent liturgiáról szóló konstitúció (*Sacrosanctum concilium*, 26) kijelentését: „*A liturgikus cselekmények nem magáncselekmények, hanem az Egyház, »az egység szakramentuma«, tudniillik a püspökök vezetése alatt egyesült és rendezett szent nép ünneplései.*” Érdemes felidézni a Trienti Zsinat szentmiséről szóló rendeletének tanítását:

Valójában a húsvét után, amelyet Izrael fiainak sokasága az Egyiptomból való kivonulás emlékének áldozott (vö. Kiv 12), [Jézus] bevezette az új húsvétot, vagyis önmagát, akit az Egyháznak papjain keresztül látható jelek alatt kell feláldoznia annak emlékére, ahogy e világból az

Atyához ment, amikor megváltott minket saját vére által, „*kiragadott minket a sötétség hatalmából, s áthelyezett szeretett Fiának országába*” (Kol 1,13) (DH 1741).

Ezért [ahogy a *Sacrosanctum concilium* folytatja] a liturgikus cselekmények az Egyház egyetemes misztikus testéhez tartoznak, azt teszik láthatóvá és reá hatnak; az egyes tagokat azonban állapotuk, szolgálataik és tényleges részesedésük szerint különböző módokon érintik (SC 26).

Ebből következik, hogy előnyben kell részesíteni a szertartások közös végzését (SC 27), valamint az az elv is, hogy „*a liturgikus cselekmények végzése közben mindenki, a fölszentelt szolgák éppúgy, mint a hívek, csak azt tegyék, ami a dolog természete és a liturgikus szabályok szerint rájuk tartozik, de azt mind tegyék is meg*” (SC 28); annak elismerése, hogy „*a ministránsok, a lektorok, a kommentátorok és a kórus (szkóla) tagjai valódi liturgikus szolgálatot végeznek*” (SC 29); „*a tevékeny részvétel előmozdítása érdekében gondot kell fordítani a nép akklamációira, feleleteire, zsolttározására, antifónáira, énekeire, cselekményeire, mozdulataira és testtartására*” (SC 30) – beleértve, hogy az új liturgikus könyvek esetében „*a rubrikák ezután a hívek szerepéről is intézkedjenek*” (SC 31); valamint a liturgiában szereplő személyek megkülönböztetésének visszautasítása (SC 32); a nép anyanyelvének használata (SC 36) stb.

Nyilvánvalóan a teljes teológiai legitimitáshoz a *Sacrosanctum concilium* 26. szakaszában megfogalmazott elvet – annak természetes kontextusában – az egyháztan megújításával együtt kellett megfogalmazni. Valójában nem elég azt mondani, hogy a liturgia az egyház ünnepe; pontosításra van szükség, hogy az Egyház egy egységet képező valóság – a szentáldozás misztériuma, Isten népe, szentség –, és hogy minden tag részt vesz annak életében, építésében, küldetésében. Más szavakkal mondva: alanyai annak. Ebben az értelemben az SC 26-ot az SC 14 horizontján kell olvasni („*A liturgikus nevelés és a tevékeny részvétel*” című rész preambuluma): a hívők liturgiában való részvételének alapja a kereszttség, Isten népe minden tagjának közös keresztény volta. Congar megjegyzi: „*Ez szolgál alapul ahhoz a liturgikus reformhoz, amelynek célja egyrészt az ünneplés igazságának visszaállítása, másrészt pedig a hívek részvételének elősegítése. Vannak ők, az egyház, amelyet az atyák is a keresztények közösségeként értelmeznek.*”⁷

A *Lumen gentium* (LG) pedig kidolgozta az Isten népéről, mint zarándokegyházzal szembeni elképzelést, amely szerint, „*bár egyeseket Krisztus akarata tanítóknak, a misztériumok sáfárainak és pásztoroknak rendelt mások javára, teljesen egyenlő mindnyájuk méltósága és tevékenysége minden hívő közös feladatában, Krisztus Teste építésében. A különbség ugyanis, melyet az Úr tett a fölszentelt szolgák és Isten népének többi tagja között, kapcsolatot hoz magával*” (LG 32).

Ebben az összefüggésben nyer teljes értelmet a *Lumen gentium*nak az egyetemes papságról és annak a szentségekben való gyakorlásáról szóló 10. és 11. cikke. A liturgia tehát – különösen az Eucharisztia ünneplése – az Egyház teljes testéhez tartozik, azt testesíti meg és foglalja magában (SC 2). Attól azonban nem kell tartani, hogy ez megszüntetné a szolgálati megkülönböztetéseket. Valójában a közösség minden tagja saját állapotának és esetleges szolgálati funkciójának megfelelően ugyanabban a liturgikus tevékenységben vesz részt. Az általa ünneplott közösség szerves egysége magában foglalja a szolgálatok közötti különbségeket, megakadályozva, hogy bármelyik megpróbálja kisajátítani magának az Egyház valóságát, korlátozván a többieket a liturgikus cselekmények végrehajtásában.⁸

Az Egyház egész teste tekintetében a lelkipásztori szolgálatnak – amely a maga módján és minőségében az apostolok szolgálatát követi – szükségszerűen jelen kell lennie. Az Eucharisziát csak egy püspök vagy egy áldozópap vezetheti; püspök vagy áldozópap vezetése nélkül nincs eucharisztia. „*A püspök az egyházi rend szentsége teljességének birtokában a legfőbb papság kegyelmének sáfára, különösen az Eucharisziában, melyet ő maga ajánl föl vagy gondoskodik följajánlásáról, melyből az Egyház folyamatosan él és növekszik*” (LG 26a). Majd az áldozópapokról szólva a dokumentum hozzáfűzi: „*Krisztus, akit az Atya megszentelt és a világba küldött (Jn 10,36), apostolai által saját fölszenteltségének és küldetésének részeseivé tette utódaikat, a püspököket, akik szolgálatuk hivatalát az Egyházban különböző fokokban egyes személyeknek törvényesen átadták. Így az isteni alapítású egyházi szolgálatot különböző rendekben gyakorolják azok, akiket már ősidőktől fogva püspököknek, áldozópapoknak, diakonusoknak hívnak. Az áldozópapokat, jóllehet nincs főpapi méltóságuk, és hatalmuk gyakorlásában a püspököktől függenek, hozzájuk köti a papi méltóság*” (LG 28).

Egyszóval az Eucharisziát végző egyház az egész egyház, amely egy eucharisztikus gyűlésen egyesül egy püspök vagy egy áldozópap vezetése alatt, amint azt a *Lumen gentium* 26. szakaszában olvasható eucharisztikus egyháztani gyöngyszem tanítja:

Krisztusnak ez az Egyháza valóban jelen van a hívek minden törvényes, pásztorához ragaszkodó helyi közösségében, s az újszövetségi Szentírás őket is Egyházaknak nevezi. A maguk helyén ugyanis ők Isten – a Szentlélekben és sok teljességben (vö. 1Tesz 1,5) meghívott – új népe. Krisztus evangéliumának hirdetése e helyi egyházakba gyűjti össze a hívőket, és itt ünneplik az Úr vacsorájának misztériumát, „hogy az Úr testének és vérének tápláléka kapcsolja össze az egész testvéri közösséget” [Mozarab oráció: PL 96, 759 B.]. A püspök szent szolgálatához kapcsolódó bármely oltárközösség ennek a szeretetnek a szimbóluma, és „a titokzatos test egységéé, mely nélkül nincs üdvösség” [Sz. Tamás, Summa Theol. III, q.73, a.3]. E közösségekben – jóllehet gyakran kicsinyek, szegények vagy szét-szórtságban élnek – jelen van Krisztus, akinek ereje összefogja az egy, szent, katolikus és apostoli Egyházat. Mert „éppen a Krisztus testében és vérében való részesedés hatása nem más, mint hogy azzá alakuljunk át, amit magunkhoz veszünk”.⁹

Az Amazóniával foglalkozó püspöki szinódus előkészítő dokumentuma ismertette a probléma összetettségét. Az olyan közösségeket érintő kérdéskörök esetén, amelyek nem férnek hozzá az Eucharisztia gyakori ünnepléséhez, a kérdések különböző szintjeit határozhatjuk meg.

A Pánamazóniának szentelt különgyűlésnek gyakorolnia kell a kölcsönös meghallgatást, különösen a hívek és az egyházi hatóságok között. Az egyik meghallgatásra váró központi téma a vasárnapi Eucharisziától hosszú időkre megfosztott (rászoruló) több ezer közösség panaszja (vö. DAp 100e).¹⁰

Valamint az előkészítő dokumentum elmélkedése szerint: „Ebben az értelemben a II. Vatikáni Zsinat emlékeztet minket arra, hogy Isten teljes népe részt vesz Krisztus papságában, miközben megkülönbözteti az egyetemes papságot a szolgálati papságtól” (vö. LG 10).¹¹ Ebből kiindulva sürgősen fel kell mérni és újra kell gondolni azokat a szolgálatokat, amelyekre ma szükség van ahhoz, hogy megfeleljünk egy amazóniai és óslakos arcú egyház célkitűzéseinek.

Az egyik prioritás [...] azon tartalmak, módszerek és attitűdök meghatározása, amelyek szükségesek az inkulturált, a térség jelentős kihívásaira választ adó lelkipásztoriság kialakításához. A másik pedig [...] javaslatot tenni a közösség feladataiért és kötelezettségeiért felelős, különböző lelkipásztori szerepet vállalókra vonatkozó új szolgáltatokra. Ebből a szempontból meg kell határozni, hogy milyen hivatalos szolgálatot lehet nőknek delegálni, figyelembe véve azt a központi szerepet, amelyet a nők az amazóniai egyházban napjainkban betöltenek. Szükséges továbbá [...] az őslakos papság és azok támogatása, akik a térségből származnak, megerősítve kulturális identitásukat és értékeiket. Végül új módszereket kell átgondolni, hogy Isten népe jobban és gyakrabban hozzáférhessen az Eucharisziához, a keresztény élet központjához (vö. DAp 251).¹²

A dokumentumtörzsben tett elmélgedések után egy sor kérdés következik, elősegítendő az Amazonas-medence valóságainak meghallgatását. Köztük például: Véleménye szerint milyen „amazóniai arcú” szolgálatokat kell kialakítani és támogatni?¹³

IV. A PÜSPÖKI SZINÓDUS AMAZÓNIANAK SZENTELT KÜLÖNGYŰLÉSE ZÁRÓDOKUMENTUMA ÉS FERENC PÁPA ÁLLÁSPONTJA

Az „*Eucharisztia: a szinodális áldozás forrása és csúcsa*” című részben a záródokumentum nagy általánosságban felidézi a II. Vatikáni Zsinat azon tanítását, miszerint az Eucharisziában való részvétel az egész keresztény élet forrása és csúcsa, a misztikus test egységének szimbóluma és a keresztény közösség egész életének központja. Ezt követően kifejti azon elképzelését, hogy „*az Eucharisziához való hozzáférés mindenki legalapvetőbb joga*” (109.). Úgy véli, hogy ez a jog „*az Eucharisztia lényegéből és az üdvösség gazdaságában elfoglalt helyéből*” ered (110.). Ebben a tekintetben az Amazónia területén lévő számos egyházközösség Eucharisziához való hozzáféréseinek nehézségeire összpontosít (111.).

Ez a 111-es szakasz, amely amellet, hogy pozitívan értékeli a cölibátust annak funkcionalitását tekintve, mivel az lehetővé teszi az áldozópapok teljes elköteleződését Isten népének szolgálata mellett, kéri, hogy legyen lehetőség házas férfiak felszentelésére is. Íme néhány említésre érdemes rész a szövegtestből:

Tekintettel arra, hogy a törvényes sokszínűség nem sérti az áldozást és az egyház egységét, hanem kifejezi és szolgálja azt (LG 13; OE 6), amely a meglévő szertartások és diszciplinák sokféleségét tanúsítja, javasoljuk az illetékes hatóság által a Lumen gentium 26 hatálya alá tartozó kritériumok és rendelkezések megállapítását, hogy pappá lehessen szentelni az olyan jó hírű, a közösség által elismert, törvényes és stabil családban élő férfiakat, akik állandó és virágzó diakonátussal rendelkeznek, és megfelelő képzésben részesültek a papsághoz, hogy az igehirdetés és a szentségek ünneplése révén az Amazonas-medence legtávolabbi területein is fenntarthassuk a keresztény közösség életét. E tekintetben egyesek a kérdés egyetemes megközelítését támogatják.

Világos javaslatról van szó, hogy diakónusi áldozópapokat szenteljenek a szolgálat eredményes gyakorlására, akik megfelelnek további kritériumoknak is, mint például: a közösség általi elismerés vagy megfelelő képzés. Mindehhez azonban egy további, körülményesebb tényező is társul: az Amazónia legtávolabbi területein való munkavégzés.

A pápa válasza megtalálható a *Querida Amazónia (Szeretett Amazónia)* apostoli buzdítás „A szolgálat inkulturációja” és az „Élettel teli közösségek” című szakaszaiban. Ez összesen 13 számot ölel fel, köztük számos rendkívül fontos elemet is. A kiindulópont a szolgálat inkulturálási lehetőségének megerősítése. Ez a keresztény élet más aspektusainak, például a spiritualitás, a szentség és maga az evangélium inkulturációjával analóg módon történik (85.).

A pápa szerint az amazóniai valóság azon aspektusai, amelyek megkövetelik az inkulturációt, a következők: a területi dimenziók, bizonyos helyekhez való nehéz hozzáférés, a kulturális sokszínűség, a súlyos társadalmi problémák és egyes népek elszigetelődésének lehetősége. Figyelembe véve ezeket, az alábbi következtetést fogalmazza meg: „*Ennek kapcsán nem maradhatunk közömbösnek, konkrét és bátor válasza van szükség az Egyház részéről*” (85.). „*Biztosítani kell, hogy a szolgálat úgy legyen meghatározva, hogy az az Eucharisztia ünneplésének gyakoribb biztosítását szolgálja, még a legtávolabbi és legeldugottabb közösségekben is*” (86.), de hangsúlyozza azt a feltételt, hogy „*ugyanakkor olyan szolgálatot teljesítő személyekre van szükség, akik képesek belülről szemlélve megérteni az amazóniai érzékenységet és kultúrákat*” (86.).

A pápának a helyzet felismerése érdekében tett megjegyzéseiből eredő konkrét hozzájárulás olvasható a 87. szakaszban: „*Fontos annak meghatározása, hogy mi az, ami leginkább megkülönbözteti a papot, amit nem delegálható másra. A válasz az egyházi rend szentségében rejlik, amely révén Krisztus papjává válik.*” Világosan jelzi, hogy mik a konkrét feladatai. Ezek közül az első az, hogy az egyházi rendben kapott kizárólagos szerepe miatt ő az egyetlen, aki vezetheti az Eucharisziát. E felhatalmazásról a pápa megerősíti: „*Ez az ő sajátos, fő és nem átruházható feladata.*” Ezt követően kifejti a bűnbánat szentségének vezetésére vonatkozó kizárólagos jogot, és megmutatja a két szentség közötti összefüggést: „*a szentségi megbocsátás a méltó eucharisztikus ünnepség szolgálatában áll*” (88.). Világos és egyszerű kijelentéssel zárja a hagyományos tanítás kifejtését ebben a kérdésben: „*Ez a két szentség áll egyedi identitásuk középpontjában.*”

Ezt követően visszatér az Amazonas-medence valóságához, és megerősíti, hogy „*meg kell találni a módját ennek a papi szolgálatnak a biztosítására*” (89.). E tekintetben a következőket javasolja: az Ige hirdetésével, a tanítással, a közösségek szervezésével, bizonyos szentségek ünneplésével kapcsolatos tevékenységek megosztása a laikusokkal. Ugyanakkor ismételt megerősíti, hogy ezeknek a laikusok által szolgált közösségeknek is szükségük van az Eucharisztia ünneplésére. *A Katolikus Egyház Katekizmusának* kijelentését idézi, miszerint az „*Eucharisztia hozza létre az Egyházat*”,¹⁴ valamint a *Presbyterorum Ordinis*, hogy „*egyetlen keresztény közösség sem épül föl, ha alapja és szegletköve nem a szent Eucharisztia ünneplése*” (PO 6). Ezekkel az alapokkal ismét megerősíti: „*ha valóban hisszük, hogy ez így van, sürgősen gondoskodni kell arról, hogy az amazóniai népektől ne vonják meg az új élet táplálékát és a megbocsátás szentségét*” (89.).

Ennek fényében arra buzdítja a püspököket, hogy tegyenek konkrét intézkedéseket: népszerűsítsék a papi hivatásokért való imát, küldjenek a missziós hivatásról tanúságot tevő fiatalokat Amazóniába, és vizsgálják felül a képzést, hogy olyan attitűdöt alakítsanak ki, amely lehetővé teszi a párbeszédet az amazóniai kultúrákkal (90.).

A 92. szakaszban ismét felveti annak fontosságát, hogy a közösségek életében a számos kötelezettséget diakónusok, a megszentelt élet tagjai,

valamint laikus férfiak és nők is vállalják, és álljon rendelkezésre megfelelő kíséret számukra.

Tehát nem csupán arról van szó, hogy elősegítsük az Eucharisztia ünnepét vezető felszentelt papok fokozott jelenlétét. Ez önmagában egy nagyon korlátozott célkitűzés lenne, ha nem próbálnánk meg mellette új életet teremteni a közösségekben. Különböző laikus szolgálatok révén elő kell segítenünk az Igével való találkozást és a szentségben való növekedést, amelyek feltételezik a – bibliai, hittani, spirituális és gyakorlati – érési folyamatot és a folyamatos képzés különböző útjait (93.).

Befejezés

Az amazóniai közösségeknek az Eucharisztia ünnepéhez való hozzáféréseinek kérdésére, amint azt a dokumentumok elemzéséből megállapíthatjuk, nagyon világos és határozott javaslatot adott a püspöki szinódus különgyűlése. Ezt a javaslatot nem fogadta el a *Querida Amazonia* szinódusi buzdítás. Egy pusztán azonnali megoldás helyett, a pápa olyan elemeket is megnevezett, amelyeknek kellő figyelmet kell szentelni, és amelyeket támogatni kell az adott területen élő katolikus közösségek életének mélyrehatóbb és érettebb megszilárdítási folyamatában. Az elutasítás okát maga a pápa is jelezte az *Álmodjunk együtt* című könyvében. Szerinte ezen a ponton a szinódus gazdag elmélgedéseket kínált, de nem ért el valódi és megfelelő belátást.

Az inkulturáció vagy az amazóniai arc milyen jellemzői találhatók meg a javaslatban, amelyet ő maga mutatott be? Egy meglehetősen hagyományos, valamint egy másik, a II. Vatikáni Zsinat által előmozdított egyháztan nagyon jellemző aspektusa. Az első az Eucharisztia és a bűnbánat szentségeinek kizárólagos elnökségére vonatkozó egyértelmű megerősítés. Ennek megfelelően marad fenn a papi szolgálat identitása. A másik elem az aktív lelkeszi és missziós közösségek kialakítása. Vagyis a pápa azt javasolja, hogy a kis számú papság kizárólag azokra a szolgálatokra összpontosítson, amelyeket egyedül ő gyakorolhat, a többi feladatot pedig ossza meg a közösség más, szolgálatot teljestő tagjaival.

E kérdés megoldásának jövőre vonatkozó eljárását tekintve a pápa a püspökökhöz fordul, és klasszikus javaslatokat tesz: a papi hivatásért való ima és misszionáriusok küldése.

Mindkét szempontból az általa javasolt szolgálat inkulturációja a presbitérium klasszikus katolikus jellegzetességeivel rendelkezik, az amazóniai kontextusban elhelyezve.

Természetesen az erre vonatkozó viták folytatódnak a jövőben is, mint ahogy folytatódnak a jelenben. Az ilyen típusú diskurzusok során fontos szem előtt tartani Ferenc pápának a Nemzetközi Teológiai Bizottság tagjaihoz, a testület létrehozásának 50. évfordulója (2019) alkalmából intézett szavait:

„Szükség van a teológiai szabadságra. Az új utak kipróbálásának lehetősége nélkül nem lehet újat alkotni, és nem marad tere a feltámadott lélek szabadságának: Azok számára, akik egy mindenki által védelt, változatok nélküli, monolitikus tanról álmodnak, ez tökéletlen szétaprózódásnak tűnhet, de a valóság az, hogy az ilyen változatosság segít jobban kifejezni és fejleszteni az evangélium kimeríthetetlen gazdagságának különböző aspektusait. Ez egyben a ratio studiorum megfelelő felülvizsgálatát is jelenti. A teológiai gondolkodás szabadsága kapcsán azonban tennék egy megkülönböztetést. A tudósok körében szabadon kell haladni; végső soron majd a magisztérium tesz egy kijelentést, de a teológia nem valósulhat meg e szabadság nélkül. Az Isten népéhez intézett prédikációkban azonban nem szabad megsérteni Isten népének hitét vitás kérdésekkel! A vitatott kérdések maradjanak a teológusok körében. Ezek az ő feladatkörükbe tartoznak. Isten népének olyan tartalmat kell adni, amely táplálja a hitet, és nem teszi kérdésessé azt” (Ferenc pápa, 2019).

Bibliográfia

A Katolikus Egyház Katekizmusa, Szent István Társulat, Budapest 2002.

Vö. <https://archiv.katolikus.hu/kek/> (2021. 10. 25.).

A PÜSPÖKI SZINÓDUS ÁLTALÁNOS TITKÁRSÁGA, *Előkészítő dokumentum*, vö. <http://secretariat.synod.va/content/sinodoamazonico/pt/documentos/documento-preparatorio.html> (2019. 09. 12.).

- A PÜSPÖKI SZINÓDUS ÁLTALÁNOS TITKÁRSÁGA, *Instrumentum laboris*, vö. <http://secretariat.synod.va/content/sinodoamazonico/pt/documentos/instrumentum-laboris-do-sinodo-amazonico.html> (2019. 10. 13.).
- ALMEIDA, A. J., *Os ministérios nao-ordenados na Igreja Latino-Americana*, Loyola, Sao Paulo 1989.
- BANKS, R., *Ordinamento e governo della Chiesa*, in HAWTHORNE, G. F. – MARTIN, R. C. – REID, D. G. (szerk.), *Dizionario di Paolo e delle sue lettere*, San Paolo, Cinisello Balsamo 1999.
- BORRAS, A., *Quand les pretres viennent a manquer: Reperes théologiques et canoniques en temps de précarité*, Médiaspaul, Paris–Montréal 2017, 189–193.
- CANOBBIO, G., *Origine e senso dell’assioma “La Chiesa fa l’Eucaristia e l’Eucaristia fa la Chiesa”*, in CANOBBIO, G. – DALLA VECCHIA, F. – TONONI, R. (szerk.), *Eucaristia e Chiesa*, Morcelliana, Brescia 2010, 211–232.
- CATTANEO, E., *I ministeri nella Chiesa Antica: Testi patristici dei primi tre secoli*, Paoline, Milano 1997.
- CONFERENCIA NACIONAL DOS BISPOS DO BRASIL [CNBB], *Ministério e Celebração da Palavra*, Edições CNBB, Brasília 2019.
- CONGAR, Y., *La “Ecclesia” o la comunidad cristiana, sujeto integral de la acción litúrgica*, in AA. VV. *La liturgia después del Vaticano II*, Taurus, Madrid 1969, 279–338.
- CONGAR, Y., *Religion et institution*, in AA. VV., *Théologie d’aujourd’hui et de demain*, Cerf, Paris 1967.
- DOMBOIS, H., *Recht der Gnade: Ökumenisches Kirchenrecht v. II.*, Luther Verlag, Bielefeld 1974.
- DOMBOIS, H., *Recht der Gnade: Ökumenisches Kirchenrecht v. III.*, Luther Verlag, Bielefeld 1983.
- FAIVRE, A., *I laici nelle origini della Chiesa*, Paoline, Cinisello Balsamo 1986.
- FLICHE, A. – MARTIN, V., *Histoire de l’Église depuis les origines jusqu’à nos jours, I. L’Église primitive*, Bloud & Gay, Paris 1946.
- Gaudium et spes*, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000, 649–739.

- GIRARDI, L., “*Commento*”, in NOCETI, S. – REPOLE, R. (org.), *Commentario ai Documenti del Vaticano II, I, Sacrosanctum Concilium. Inter mirifica*, EDB, Bologna 2014.
- GOMES, M. G., *El sacerdocio y el ministerio de la eucaristía en las primeras comunidades cristianas*, in TdS 9 (1977), 41–118.
- HOFFMANN, J., “*Grâce et institution selon Hans Dombois: une nouvelle approche du mystère de l’Église*”, in *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* (1968), 645–647.
- II. JÁNOS PÁL PÁPA, *Ordinatio sacerdotalis* (1994), in AAS 86 (1994), 545.
- II. JÁNOS PÁL PÁPA, *Pastores gregis* (2003), Szent István Társulat, Budapest 2004.
- JUNGMANN, J. A., *Missarum solemnias. Explication génétique de la Messe romaine*, I., Aubier, Paris 1950.
- LEGRAND, H.-M., *La présidence de l’Eucharistie selon la tradition ancienne*, Spiritus, v. 18, p. 409–431, 1977.
- LÉON-DUFOUR, X., *O partir do pao eucarístico segundo o Novo Testamento*, Loyola, Sao Paulo 1984.
- NAGY SZENT LEÓ PÁPA, *Opera Omnia*, in MIGNE, J.-P. (Éd.), *Patrologia Latina*, vol. 54., Paris 1846.
- Lumen gentium*, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000, 141–207.
- MAFFEIS, A., *Creatura Verbi. Possibilita e limiti di una nozione ecclesiologica*, in NOCETI, S. – CIOLI, G. – CANOBBIO, G., *Ecclesiam intelligere. Studi in onore di Severino Dianich*, EDB, Bologna 2012, 367–394.
- MAZZA, E., *Dalla cena del Signore all’eucaristia della Chiesa*, in BROUARD, M., *Eucharistia, Enciclopedia eucaristia*, EDB, Bologna 2005, 103–110.
- MAZZA, E., *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell’interpretazione*, San Paolo, Cinisello Balsamo 1996.
- NEMZETKÖZI TEOLÓGIAI BIZOTTSÁG, *A „sensus fidei” az egyház életében* (2014), vö. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_20140610_sensus-fidei_hu.html (2021. 10. 25.).
- Orientalium Ecclesiarum*, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000, 224–236.

- PERROT, C., *L'Eucaristia nel Nuovo Testamento*, in BROUARD, M. (ed.), *Eucharistia. Enciclopedia dell'Eucaristia*, EDB, Bologna 2005.
- Presbyterorum ordinis*, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000, 571–603.
- RÓMAI HIPPOLÜTOSZ, *A Traditio Apostolica* (ford. Erdő, P.), in BOROS, I. – PERENDY, L. – TAKÁCS, L. (szerk.), *Az ókori egyházfegyelem emlékei I–IV. század*, Ókori keresztény írók 2., Szent István Társulat, Budapest 2018, 131–160.
- Sacrosanctum concilium*, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000, 45–88.
- SZENT ÁGOSTON, *Beszédek Szent János evangéliumáról*, Jel Kiadó, Budapest 2009.
- SZENT JUSZTINOSZ, *I. Apológia* (ford. Vanyó, L.), in VANYÓ, L. (szerk.), *A II. századi görög apologéták*, Ókeresztény írók 8., Szent István Társulat, Budapest 1984, 64–119.
- TERTULLIANUS, *A koszorúról*, in VANYÓ, L. (szerk.), *Tertullianus művei*, Ókeresztény írók 12., Szent István Társulat, Budapest 1986.
- VI. PÁL PÁPA, *Inter insigniores* (1976), in AAS 69 (1977), 51–66. Vö. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19761015_inter-insigniores_en.html (2019. 09. 08.).
- VI. PÁL PÁPA, *Sacerdotalis caelibatus* (1967), in AAS 59 (1967), 657–697. Vö. https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_24061967_sacerdotalis.html (2019. 09. 08.).

Jegyzetek

1. Vagy más néven Amazonas-medence (fordítói megjegyzés).
2. LÉON-DUFOUR, X., *O partir do pao eucarístico segundo o Novo Testamento*, 24.
3. PERROT, C., *L'Eucaristia nel Nuovo Testamento*, 77.
4. Vö. LEGRAND, H.-M., *La présidence de l'Eucharistie selon la tradition ancienne*; GOMES, M. G., *El sacerdocio y el ministerio de la eucaristía en las primeras comunidades cristianas*, in TdS 9 (1977), 41–118.; BANKS, R., *Ordinamento e governo della Chiesa*, 230.
5. ANTIOCHIAI SZENT IGNÁC, *Levél a szmirnaiakhoz*, 8,1.
6. Vö. LEGRAND, H.-M., *La présidence de l'Eucharistie selon la tradition ancienne*.

7. CONGAR, Y., *Religion et institution*, 88.
8. GIRARDI, L., “*Commento*”, 141.
9. NAGY SZENT LEÓ PÁPA, *Beszédek 63,7: PL 54,357 C.*
10. A PÜSPÖKI SZINÓDUS ÁLTALÁNOS TITKÁRSÁGA, *Előkészítő dokumentum*, 64.
11. Uo., 81.
12. Uo.
13. Uo., III,10.
14. *A Katolikus Egyház Katekizmusa*, 1396.